

Useful Discourses in Representing the Environment Based on Islamic Mystical Texts

Amine Feizi*

Rahman Moshtag-Mehr**

Abstract

Environmental linguistics, and therefore the analysis of environmental discourse, is in search of ideologies and language patterns that can encourage people to preserve and maintain the environment. For this reason, they have proposed three types of environmentally destructive discourses: two-sided discourses and useful discourses. Although the approach of environmental discourse analysis is mostly the analysis of today's texts and language, classical texts and especially mystical texts can also be designed within the framework of environmental discourses because mystical texts have different discourses. One of the common discourses in mysticism that can be mentioned is the discourse of the environment, which mystics have taken advantage of in mystical texts. In the following, useful environmental discourses will be followed based on the ideas of Arne Stibi, which will result in useful discourses such as not harming the creatures of Nature, kindness and compassion towards all creatures, the rights of Nature, balance and harmony in Nature, and the union of man and Nature.

Keywords: discourse, environment, natural rights, mysticism.

* PhD in Persian Language and Literature, Azarbaijan Shahid Madani University, Iran (Corresponding Author),
aminahfeizi23@gmail.com

** Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Azarbaijan
Shahid Madani University, Iran, r.moshtagmehr@gmail.com

Date received: 07/03/2023, Date of acceptance: 21/07/2023

Introduction

With scientific and industrial advances in recent centuries, people were expected to live without worries and in complete peace and prosperity, unaware of the fact that human interventions in the environment and excessive exploitation of underground resources and reserves have led to the destruction of the environment and the emergence of problems such as population explosion, global warming, loss of biodiversity, reduction of natural resource reserves, thinning of the ozone layer, water and air pollution, etc., which has exposed human society to a serious threat.

The importance of this issue has caused scientists in various sciences to seek solutions to overcome these problems. In this regard, various fields of the humanities have also provided solutions. "The reaction of various branches of the humanities to the environmental crisis led to the formation of new interdisciplinary discussions, including environmental linguistics with its sub-branches, environmental ethics, and ecological criticism in the field of literature" (Parsapour, 2012: 7). In the meantime, linguists are trying to solve the environmental crisis through linguistic patterns because they consider language to be one of the most important factors in human understanding of the realities around them. Therefore, through discourse analysis, they investigated the effect of language on human understanding and recognition of the phenomena of existence. Hannigan says about the importance of using discourse analysis in environmental studies: "In recent years, the use of discourse analysis methods to analyze the way of writing, acceptance, and strategic use of environmental texts, images, and ideas has increased. Although discourse analysis is closer to social constructionism, followers of other schools and environmental theoretical research, such as critical theorists, political ecologists, and international policy analysts, have also applied it well (Hannigan, 2015: 59). In fact, these approaches can be considered a kind of change in environmental attitude in the humanities and social sciences, which has caused humanities thinkers to be more precise in their studies because, no doubt, the human mind, cultures, and societies are formed by the natural world from which they are born and are a part (Stibi, 2015: 19). Of course, it should be added that, although discourse analysis is considered a new approach, classical texts written about Nature can be analyzed based on discourse analysis. Some linguists and environmental activists, inspired by traditional views, are looking for useful discourses that can replace the destructive discourses of the present age that have caused the separation of man from Nature. For example, Stibi has analyzed these poems from the point of view of environmental discourse analysis, with the assumption that there is a discourse in haiku poems that is different from destructive

discourses in the West. Based on this, by analyzing mystical texts as one of the traditional Islamic views, we can reach discourses that indicate the deep understanding of the Sufis about the environment because there has been a close relationship between mysticism and Nature, which is one of the vital issues of human society today. Therefore, by analyzing mystical texts, one can gain a deeper understanding of the Sufi discourse about the environment in that era. On the other hand, it can be said that mystical discourse can be efficient as a useful discourse because this discourse, far from economic and profitable goals, has shown Nature alive and active in such a way that rivers, seas, flowers, plants, etc., as a symbol of Nature, are the speakers of these discourses. In this article, an attempt has been made by studying mystical texts from the point of view of discourse analysis to show how much language plays a role in shaping and reflecting human views on Nature and the environment. The importance of this research is that so far there has been no research or article on this topic, and from this point of view, the current research is considered a window and a new look at mysticism.

Materials & Methods

A library-based research, drawing upon Arne Stibi's book, *Environmental Linguistics*, this study is a survey and an analysis of mystical texts and their relationships with environment. In so doing, it will attempt to answer the following question:

Are there any grounds in our mystical literature for the endorsement and propagation of today's ecocritical discourses?

Discussion & Result

Using these data, we come to the conclusion that even though mystical texts are traditional-classical texts written in an age when environmental issues did not, contrary to their status today, exist as such, yet, because of the existence of the thoughts and opinions of the mystics in this regard, there have been grounds for the propagation of the preservation of the environment, because mystics always looked with kindness and gentleness towards all natural elements in the universe including Nature and animals.

Conclusion

In this article, an attempt was made to analyze a number of useful ecological discourses among the diverse discourses of mystics in different fields using discourse analysis methods in order to explain the relationship between language and the way of dealing with the environment. The importance of this discourse is that by bringing it up as a part

of cultural traditions, it has remembered the environmental values in traditional Iranian-Islamic culture and their potential in providing alternative ways to represent animals and examine Nature, because unlike today's era, when the relationship between humans and the elements of Nature is represented indirectly through books, movies, magazines, advertisements, toys, etc., they have been in contact face-to-face and directly with the elements of existence. Therefore, they had a lot of knowledge about animals, plants, and bodies, and this knowledge played a big role in improving the relationship of mystics with the environment. This has caused them to represent the world of Nature in their discourse in a way that prevents the objectification of the elements of Nature.

In general, the results of the investigation of mystic discourse in the field of environment showed that mystics indirectly emphasized environmental protection. They have also stated the duties and requirements in order to respect the rights of Nature in their discourses.

In this article, an attempt was made to analyze a number of useful ecological discourses among the diverse discourses of mystics in different fields using discourse analysis methods in order to explain the relationship between language and the way of dealing with the environment. The importance of this discourse is that by bringing it up as a part of cultural traditions, it has remembered the environmental values in traditional Iranian-Islamic culture and their potential in providing alternative ways to represent animals and examine Nature, because unlike today's era, when the relationship between humans and the elements of Nature is represented indirectly through books, movies, magazines, advertisements, toys, etc., they have been in contact face-to-face and directly with the elements of existence. Therefore, they had a lot of knowledge about animals, plants, and bodies, and this knowledge played a big role in improving the relationship of mystics with the environment. This has caused them to represent the world of Nature in their discourse in a way that prevents the objectification of the elements of Nature.

In general, the results of the investigation of mystical discourse in the field of environment showed that mystics indirectly emphasized environmental protection. They have also stated the duties and requirements in order to respect the rights of Nature in their discourses.

Bibliography

Ibn Arabi Mohyeddin (Bita). *Al-Futuhat al-Makiyya*, 4 volumes, Beirut: Dar Sader.[in Persian]

259 Abstract

- Esfarayeni, Nureddin Abdurrahman (2013). *Kashif al-Asrar*, by Herman Landlet, 10th edition, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]
- Stiby, Arne (2016). *Environmental Linguistics*, translated by the group of translators, Tehran: Nevis Publishing House. [in Persian]
- Stiby, Arne (2017 A). *Disappeared Animals: Discourse, Environment, and Reconnection with the Natural World*, translated by Amir Ghorbanpour, Tehran: Nevis Publishing House. [in Persian]
- Stiby, Arne (2017 b). *Destructive discourses in the representation of the environment: animals in the form of a symbolic world*, translated by Amir Ghorbanpour, *Journal of Language and Knowledge*, number two. [in Persian]
- Bemaniai, Mohammad Reza; Saleh, Elham (2011). "Investigating the relationship between man and nature from the perspective of eschatology in the Holy Qur'an," two quarterly journals of interdisciplinary research on the Holy Qur'an, pp. 61–70. [in Persian]
- Parsapour, Zahra (2012) N. "Emological Criticism: A New Approach in Literary Criticism," *Literary Criticism Quarterly*, Q5, No. 19, pp. 7–26. [in Persian]
- Talbot, Michael (2007). *Holographic World*, translated by Dariush Mehrjooi, third edition, Tehran: Hermes Publications. [in Persian]
- Sepehri, Sohrab (1996). *Eight books*, 16th edition, Tehran: Tahoori Library. [in Persian]
- Soltani, Seyyed Ali Asghar (2015). *Power, Discourse, and Language (Mechanisms of Power Flow in the Islamic Republic of Iran)*, 4th edition, Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
- Shah Naseri, Shadi (2009). "The role of the language of science in intensifying environmental crises from the perspective of environmental linguistics," *Language and Environmental Linguistics*, 5th period, No. 10, pp. 1–25. [in Persian]
- Shoeyri, Hamidreza (2016). *Semantic analysis of discourse*, 5th edition, Tehran: Samt. [in Persian]
- Abedi Sarvestani; Shahvali, Mansour; Mohaghegh Damad, Seyed Mustafa (2012). *Basics and approaches to environmental ethics*, Tehran: Hekmat and Philosophy Research Institute of Iran. [in Persian]
- Attar Nishaburi, Sheikh Fariduddin. (2005). *Tazkarat al-Olia*, Tehran: Elm publication. [in Persian]
- Ain al-Qadat Hamdani, Abdullah bin Muhammad (2016). *The letters of Ain al-Qadat*, by the efforts of Alinaghi Monzavi, Tehran: Asatir Publications. [in Persian]
- Ghazali, Imam Muhammad (1997). *Kimiaye Sa'adat*, vols. 1 and 2, edited by Ahmad Aram, 4th edition, Tehran: Ganjineh. [in Persian]
- Qashiri, Abdul Karim Havazan (2012). *Risala Qashiriyyeh*, translated by Abu Ali Hamza bin Mohammad Usmani, corrected by Badi al-Zaman Forozanfar, 11th edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Qeysari, Davoud (1996). *Description of Fosuss al-Hakm*, by Jalal Ashtiani, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Cassirer, Ernst (1981). *Philosophy and Culture*, translated by Bozorg Naderzadeh, Tehran: Cultural Research. [in Persian]

- Kalantari, Abdul Hossein (2011). Discourse from three linguistic, philosophical, and sociological perspectives, Tehran: Societies. [in Persian]
- Garbran, Alain, and Jean Chevalier. (1899). A culture of symbols, translated by Soudabe Fazaeli, Ch. 1, Tehran: Jeyhoon. [in Persian]
- Lahiji, Shamsuddin Mohammad (1998). Description of Golshan Raz fi Mfatih al-Ijaz, introduction, correction, and comments by Dr. Mohammad Reza Barzegar Khaleghi and Efat Karbasi, 7th edition, Tehran: Zovar. [in Persian]
- Mostamli Bukhari, Abu Ibrahim Ismail bin Muhammad, the description of Sufism, with an introduction and correction and revision by Mohammad Roshan, first edition, Tehran: Asatir Publishing Company. [in Persian]
- Molavi, Jalaluddin Mohammad Balkhi (1984). Masnavi, Tehran: Behbood Publications. [in Persian]
- Molavi, Jalaluddin Mohammad Balkhi (2007). Koliyat Shams Tabrizi, corrected by Forouzanfar, second edition, Tehran: Talaiyeh. [in Persian]
- Nasafi, Azizuddin bin Muhammad. (2011). Al-Insan al-Kamal, with a foreword by Henry Carbon; proofreading and introduction by Marijan Moleh, translation of the introduction by Ziauddin Dehshiri, 11th edition, Tehran: Tahoori Publications. [in Persian]
- Nasafi, Azizuddin bin Muhammad. (2012). Kashf al-Haqayeq, Tehran: Elm Publications. [in Persian]
- Van Dike, Tione Adriano (2003). Studies in discourse analysis: from text order to critical discourse analysis, group of translators. Edited by Mehran Mohajer and Mohammad Nabavi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Studies and Research Center. [in Persian]
- Hannigan, John (2016). Environmental Sociology, translated by Dr. Musa Anbari, Anvar Mohammadi, and Milad Rostami, third edition, Tehran: Tehran University Press. [in Persian]
- Hajviri, Ali bin Othman (1993). Kashf al-Mahjoob, corrected and Zhekovsky with an introduction by Dr. Ansari, 9th edition, Tehran: Tahoori Publications. [in Persian]
- Yarmohammadi, Lotfullah (2014). Popular and critical discourse analysis, second edition, Tehran: Hermes Publications. [in Persian]

گفتمان‌های مفید در بازنمایی محیط زیست بر اساس متون عرفانی اسلامی^۱

آمینة فیضی*

رحمان مشتاق‌مهر**

چکیده

زبان‌شناسی زیست محیطی و به تبع آن تحلیل گفتمان محیط زیست در جست‌وجوی ایدئولوژی‌ها و الگوهای زبانی است که بتواند مردم را در حفظ و نگهداری محیط زیست تشویق و ترغیب نماید. به همین سبب آنها سه نوع گفتمان محیط زیست مخرب، گفتمان‌های دو پهلو و گفتمان‌های مفید را مطرح کرده‌اند. اگر چه رویکرد تحلیل گفتمان محیط زیست، بیشتر تجزیه و تحلیل متون و زبان امروزی است، اما متون کلاسیک و به ویژه متون عرفانی نیز در چارچوب گفتمان‌های محیط زیست طرح شدنی است، زیرا متون عرفانی از گفتمان‌های متفاوتی برخوردار است. از گفتمان‌های رایج در عرفان که می‌توان به آن اشاره کرد، گفتمان محیط زیست است که عارفان در متون عرفانی از آن بهره فراوانی گرفته‌اند. در ادامه، گفتمان‌های مفید زیست محیطی بر اساس نظریات آرن استیپی پی‌گیری خواهد شد که حاصل آن گفتمان‌های مفیدی چون آزار نرساندن به موجودات طبیعت، مهربانی و شفقت در حق تمام موجودات، حقوق طبیعت، موازنه و هماهنگی در طبیعت، اتحاد انسان و طبیعت است.

کلیدواژه‌ها: گفتمان، محیط زیست، حقوق طبیعت، عرفان.

* فارغ‌التحصیل دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، ایران (نویسنده مسئول)،
aminahfeizi23@gmail.com

** استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، ایران،
r.moshtaghmehr@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۳۰

۱. مقدمه

با پیشرفت‌های علمی و صنعتی در قرون اخیر انتظار می‌رفت که انسان‌ها بدون دغدغه و در آرامش و رفاه کامل زندگی کنند، غافل از این که دخالت‌های انسان در محیط زیست و بهره‌برداری بیش از حد از منابع و ذخایر زیرزمینی منجر به تخریب محیط زیست و بروز مشکلاتی چون: انفجار جمعیت، گرم شدن زمین، از بین رفتن تنوع گونه‌های زیستی، کاهش ذخایر منابع طبیعی، نازک شدن لایه ازن، آلودگی آب و هوا و ... شده که هم اکنون جامعه انسانی را در معرض تهدید جدی قرار داده است. اهمیت این موضوع باعث شده است تا دانشمندان علوم مختلف در پی یافتن راه‌کارهایی برای برون رفت از این مشکلات باشند. در این راستا رشته‌های مختلف علوم انسانی هم راه‌کارهایی ارائه داده‌اند «واکنش شاخه‌های مختلف علوم انسانی به بحران زیست محیطی به شکل‌گیری مباحث میان رشته‌ای تازه‌ای از جمله زبان‌شناسی زیست محیطی با زیرشاخه‌هایش، اخلاق زیست محیطی و نقد بومگرا در حوزه ادبیات منجر شد» (پارساپور، ۱۳۹۱: ۷). در این میان، زبان‌شناسان از طریق الگوهای زبانی سعی در حل بحران محیط زیست دارند؛ زیرا آن‌ها زبان را یکی از مهم‌ترین عوامل درک انسان از واقعیات پیرامون خود می‌دانند. از این رو، از طریق تحلیل گفتمان به بررسی تأثیر زبان بر درک و شناخت انسان از پدیده‌های هستی پرداخته‌اند. هانیگان در اهمیت کاربرد تحلیل گفتمان در مطالعات زیست محیطی می‌گوید:

در سال‌های اخیر، کاربرد روش تحلیل گفتمان برای تحلیل نحوه نگارش، پذیرش و کاربرد راهبردی متون، تصاویر و ایده‌های محیط زیست افزایش یافته است. اگرچه تحلیل گفتمان به بساخت‌گرایی اجتماعی نزدیک‌تر است، پیروان دیگر مکاتب و تحقیقات نظری محیط زیست، مانند نظریه پردازان انتقادی، بوم‌شناسان سیاسی و تحلیل‌گران سیاست بین‌المللی نیز آن را به خوبی به کار بسته‌اند (هانیگان، ۱۳۹۵: ۵۹).

در واقع، این رویکردها را می‌توان یک نوع تغییر نگرش زیست محیطی در علوم انسانی و علوم اجتماعی به شمار آورد که سبب شده است اندیشمندان علوم انسانی در مطالعات خود دقیق‌تر شوند، زیرا بدون شک ذهن انسان، فرهنگ‌ها و جوامع توسط جهان طبیعتی که آن‌ها از آن به وجود آمده و بخشی از آن هستند، شکل می‌گیرند (استیبی، ۱۳۹۵: ۱۹). البته باید این نکته را افزود که تحلیل گفتمان اگرچه رویکردی نو محسوب می‌شود، اما می‌توان متون کلاسیکی که در خصوص طبیعت نوشته شده است، بر اساس تحلیل گفتمان مورد تجزیه و تحلیل قرار داد. برخی از زبان‌شناسان و فعالان محیط زیست با الهام گرفتن از دیدگاه‌های سنتی در جست و

جوی گفتمان‌های مفیدی هستند که بتواند جای‌گزین گفتمان‌های مخرب عصر حاضر باشد که موجبات جدایی انسان از طبیعت را فراهم کرده است. به عنوان مثال، استیپی با این فرض که در اشعار هایکو گفتمانی متفاوت از گفتمان‌های مخرب در غرب وجود دارد، به تجزیه و تحلیل این اشعار از دیدگاه تحلیل گفتمان محیط زیست پرداخته است. بر این اساس می‌توان با واکاوی متون عرفانی به عنوان یکی از دیدگاه‌های سنتی اسلامی به گفتمان‌هایی دست یافت که از درک عمیق صوفیان در باب محیط زیست حکایت دارد؛ زیرا بین عرفان و طبیعت که امروزه از مسائل حیاتی جامعه انسانی است، رابطه‌ای نزدیک وجود داشته است. بنابراین با تجزیه و تحلیل متون عرفانی می‌توان به درک عمیق‌تری از گفتمان صوفیانه در باب محیط زیست در آن دوران دست یافت. از سوی دیگر می‌توان گفت گفتمان عارفانه به عنوان گفتمانی مفید می‌تواند کارآمد باشد؛ زیرا این گفتمان به دور از اهداف اقتصادی و سوددهی، طبیعت را زنده و فعال نشان داده است، به گونه‌ای که در آن رودخانه‌ها، دریاها، گل‌ها، گیاهان و... به عنوان نمادی از طبیعت، گوینده‌های گفتمان‌اند. در این مقاله کوشش شده است با مطالعه متون عرفانی از دیدگاه تحلیل گفتمان، نشان داده شود که زبان در شکل‌دهی و انعکاس دیدگاه‌های بشر نسبت به طبیعت و محیط زیست تا چه اندازه نقش دارد. اهمیت این تحقیق در این است که تاکنون در این موضوع مقاله و تحقیقی صورت نگرفته است و از این منظر پژوهش حاضر دریچه و نگاهی تازه به عرفان محسوب می‌شود.

۲. فرضیه

آیا در ادبیات عرفانی ما زمینه‌هایی وجود دارد که گفتمان محیط زیست امروز را تقویت و ترویج دهد؟

۳. بیان مسئله

مطالعات در زمینه محیط زیست بیانگر این مسئله است که از دهه ۱۹۵۰ به بعد به علت رشد و توسعه صنعت، محیط زیست در اکثر نقاط جهان در معرض خطر جدی آلودگی و تخریب قرار گرفته است. این امر قطعاً در زندگی انسان‌ها تأثیر گذار خواهد بود. از این رو، این مسئله کانون توجه بسیاری از محققین قرار گرفته و افراد زیادی در سراسر جهان فعالیت‌های خود را بر حل بحران زیست محیطی متمرکز کرده‌اند. برگزاری اجلاس‌هایی چون اولین کنفرانس محیط زیست در سال ۱۹۷۲ و گردهمایی ریو در سال ۱۹۹۲ و برگزاری کنفرانس محیط زیست و

توسعه سازمان ملل با حضور نمایندگان بیش از ۱۸۰ کشور نشان از وخامت اوضاع و اهمیت پرداختن به آن دارد. این امر نشان می‌دهد که مسؤلیت انسان‌ها در قبال محیط زیست در عصر حاضر از هر دوره‌ای بیشتر شده است. همین امر صاحب‌نظران را بر آن داشته است که برای برون رفت از این معضل چاره‌ای بیندیشند. حساسیت موضوع، زبان‌شناسان را نیز بر آن داشته است که در جست و جوی گفتمان‌هایی برآیند که در تغییر نگرش افراد جامعه تأثیرگذار باشد. بر این اساس نگارندگان این مقاله برآنند تا از طریق تحلیل گفتمان محیط زیست، ظرفیت‌های عرفان اسلامی را به عنوان یکی از علوم معرفتی در زمینه روابط عارفان با طبیعت بررسی و واکاوی نمایند تا از این طریق گفتمان‌های مفیدی را که در متون عرفانی به کار رفته‌اند، آشکار سازند؛ چرا که می‌توان از این گفتمان‌ها به عنوان الگوهای الهام‌گرفت و به سخن استیسی «آن‌ها را به گونه‌ای خلاقانه در نوشتار، عکس، فیلم و یا دیگر شیوه‌های بازنمایی جهان، به کار گرفت» (استیسی، ۱۳۹۷: ۲۱۱).

۴. پیشینه تحقیق

از مباحث مهم میان رشته‌ای که در نقد ادبی نوین با ادبیات پیوند خورده است، بحث رابطه ادبیات و محیط زیست است که در کشورهای اروپایی و آمریکایی به جد پی‌گیری می‌شود و مقالات و کتاب‌های زیادی در این زمینه نوشته شده است و در ایران هم برخی از آن‌ها ترجمه شده است؛ از جمله، عمارتی مقدم (۱۳۸۷) در مقاله «اکوکریسیزم» به معرفی کتاب چریل گلافلتی پرداخته است. مودودی (۱۳۹۰) با نوشتن مقاله «بوم نقد: جنبشی میان رشته‌ای بین دو حوزه محیط زیست و ادبیات»، ذکاوت (۱۳۹۲) با مقاله «درآمدی بر بوم نقد»، پارساپور (۱۳۹۱) با مقاله نقد بوم‌گرا، رویکردی نو در نقد ادبی» این مبحث میان رشته‌ای را تبیین کرده‌اند. همچنین پارساپور و حسن پور (سال انتشار؟) در مقاله «نقش ادبیات در تحولات گفتمان محیط زیستی» ضمن بررسی نحوه مواجهه ادبیات با گفتمان‌های محیط زیستی بر مبنای مدل کاربردی سه گانه زیف، به طرح و ترویج این نظریه پرداخته‌اند.

در خصوص این نظریه پایان‌نامه‌هایی هم نوشته شده است؛ نظیر: «نقد بوم‌گرایانه رمان‌های پایان‌ها، اندوه جنگ، پرسه در خاک غریبه، ریشه در اعماق» از ربابه قلی‌پور (۱۳۹۴)؛ «بررسی تطبیقی رابطه ادبیات و محیط زیست در ادبیات داستانی معاصر فارسی، بر پایه نقد بوم‌گرا» از مینو محمدی (۱۳۹۵)؛ همچنین فاطمه بزی حسین زاده (۱۳۸۷) در پایان‌نامه خود با عنوان

«تحلیل گفتمان‌های زیست محیطی در زبان فارسی» با رویکرد تحلیل گفتمان محیط زیستی به بررسی واژگان و دستور زبان متون روزنامه‌ای پرداخته است.

امیر قربان پور کتاب «حیوانات محو شده: گفتمان محیط زیست و پیوند دوباره با جهان طبیعت» از آرن/استیبی را به زبان فارسی ترجمه کرده است و فردوس آقا گل‌زاده کتاب دیگری از همین نویسنده را با عنوان «زبان شناسی زیست محیطی، زبان، محیط زیست و داستان‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم» ترجمه کرده است. در این کتاب فصلی به گفتمان‌های محیط زیست اختصاص دارد که به معرفی سه نوع گفتمان محیط زیستی؛ یعنی: گفتمان‌های مخرب، گفتمان‌های دو پهلو و گفتمان‌های مفید پرداخته است. در مجموع، به جز چند مقاله درباره تحلیل گفتمان محیط زیست، مطالعه گسترده‌ای در تحلیل گفتمان زیست محیطی در ادبیات و به ویژه ادبیات عرفانی صورت نگرفته است. از این رو نگارندگان پژوهش حاضر کوشیده‌اند با الهام از کتاب *زبان شناسی زیست محیطی آرن استیبی* به بررسی و تحلیل متون عرفانی و ارتباط آن با محیط زیست بپردازند.

۵. سیر تاریخی گفتمان محیط زیست عارفانه

قطع به یقین نویسندگان، شاعران و ادیبان بیشتر از هر گروه دیگر با طبیعت در ارتباط هستند. گواه بر این مدعا آثار بر جای مانده از آن‌هاست که در سطح وسیعی، با توجه به فضای اندیشگانی خود، به انحاء مختلف از این عناصر بهره گرفته‌اند. در این میان، بهره‌گیری عارفان از عناصر طبیعت در نوشته‌های‌شان بسیار چشمگیر و قابل تأمل است. البته لازم به ذکر است که جایگاه طبیعت در نوشته‌های عرفانی از ابتدای شکل‌گیری عرفان تا اوج آن در قرن ششم، با فراز و فرودهایی همراه بوده است؛ بدین معنی که عارفان در دوره‌های اولیه عرفان اسلامی از جهان روی‌گردان بوده‌اند. از این رو به طبیعت و عناصر طبیعی نیز توجه چندانی نداشته‌اند. اما در دوره‌های میانی عرفان با ظهور قشیری، هجویری و دیگران، در متون عرفانی حکایاتی بیان شده است که در آن‌ها حیوانات به عنوان شخصیت‌های داستانی در حال مکالمه با انسان هستند. آنچه در این حکایات جلب توجه می‌کند این است که طبیعت در همان معنی اصلی خود به کار رفته است. اکثر این حکایات بر گفتمان‌هایی تمرکز دارند که نشانگر روابط مطلوب عارفان با حیوانات و سایر عناصر طبیعت است؛ بدین معنی که در این دوره، گفتمان بر مدار جهان طبیعت بوده است. این امر بیانگر چند نکته مهم است:

الف. عارفان به حدی با طبیعت مأنوس بوده‌اند که حیوانات و عناصر مختلف طبیعت در حال گفتگو با آن‌ها هستند.

ب. عرفان در دوره اول بر نظامی از قطعیت‌ها بنا نهاده شده بود، همین امر موجب شده است که طبیعت در میان عارفان این دوره در بیشتر موارد در همان معانی اصلی خود به کار برود.

ج. عارفان اولیه اندیشه‌های خود را به صورت مستقیم بیان کرده‌اند. بنابراین، محیط زیست را در همان معنی واقعی به کار برده‌اند.

در دوره سوم که از قرن ششم شروع می‌شود، عناصر طبیعت در سطح وسیعی به صورت رمز و نماد به کار می‌رود. سنایی را می‌توان آغازگر این حرکت دانست. در قرن ششم و هفتم با اوج گرفتن عرفان، شاهد گفتمان جدید عرفانی در خصوص محیط زیست با تمام عناصر وجودی‌اش هستیم. عطار، سنایی، بهاء ولد، بقلی شیرازی و مولوی چهره‌های شاخص این دوره عرفانی هستند که طبیعت به صورت هنرمندانه‌ای در آثار آن‌ها نمود یافته است؛ به گونه‌ای که کارکرد گفتمانی آن شاید در عصر حاضر نیز کارایی داشته باشد. البته باید خاطر نشان کرد که این متون تمام مسائل فرهنگی و گفتمانی عصر حاضر را پاسخ نمی‌دهد، اما همین طیف اندک نیز می‌تواند کارساز باشد. نکته حائز اهمیت این است که هدف عرفا از اتخاذ این روش، از یک سو برقراری ارتباط با دیگری بوده است و از وی دیگر، ماندگاری ایدئولوژی‌ها و جهان‌بینی‌های خود. به عبارتی این نوع گفتمان ساختار قدرت عارفان را در سطح جامعه و اجتماع به نمایش گذاشته است.

۶. تحلیل گفتمان محیط زیست

اگر چه از عمر تحلیل گفتمان بیش از چند دهه نمی‌گذرد، اما به خاطر روش‌مندی و علمی بودن این نظریه مورد توجه بسیاری از محققان قرار گرفته است و در عرصه نظریه‌های ادبی، دینی، فلسفی، جامعه‌شناسی، سیاست و روان‌کاوی از آن بهره گرفته‌اند. تحلیل گفتمان ابتدا از طرف لاکلاو و موف برای تئوریزه کردن مباحث سیاسی و اجتماعی به کار رفته و اکثر تحقیقاتی که راجع به تحلیل گفتمان صورت گرفته، به نقش زبان در سرکوب و استثمار تأکید داشته است. البته باید افزود که نقش سرکوب و استثمار بیشتر در روابط انسانی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. استیبی (۱۳۹۶: ۳۰) معتقد است که جز موارد اندک، نقش گفتمان در سلطه انسان‌ها بر گونه‌های دیگر در حوزه تحلیل گفتمان انتقادی نادیده گرفته شده است؛ زیرا

تحلیل گفتمان انتقادی را بیشتر در روابط قدرت جامعه انسانی به کار برده‌اند. از نظر او یکی از دلایل کنار نهادن حیوانات از بحث‌های مربوط به قدرت و زبان در این است که حیوانات همچون انسان از قوه ناطقه برخوردار نیستند به همین سبب آن‌ها نمی‌توانند از زبان برای مقاومت در برابر چگونگی بازنمایی خود در گفتمان‌ها استفاده کنند.

یکی از رویکردهای جدید در حوزه تحلیل گفتمان، تحلیل گفتمان‌های محیط زیست است که به نقش کاربردی زبان در تخریب محیط زیست و یا حفظ و صیانت از آن می‌پردازد. همان‌طور که بیان شد گفتمان محیط زیست در سال‌های اخیر توجه محققان را به خود جلب کرده است. محققانی چون: هرندل و براون (۱۹۹۶) و براول (۲۰۰۰) تلاش‌های مهمی به منظور سازمان‌دهی تحلیل گفتمان زیست محیطی انجام داده‌اند. در تحلیل گفتمان محیط زیست هرندل و براون سه دایره وجود دارد که در دایره نخست گفتمان انتظام‌بخش قرار دارد که به وسیله نهادهای قدرت‌مند گسترش می‌یابد. در دایره دوم گفتمان علمی قرار دارد که طبیعت را موضوع دانش در نظر می‌گیرد و دایره سوم به گفتمان شاعرانه تعلق دارد که با تکیه بر روایت‌هایی از طبیعت، زیبایی، معنویت و قدرت عاطفی را نشان می‌دهد. براول نیز نه گفتمان مجزا را مطرح می‌کند که یکی از این گفتمان‌ها «الهیات محیطی» است. همچنین هانیگان (۱۳۹۵: ۶۰-۶۳) گفتمان‌های زیست محیطی را به سه دسته تقسیم‌بندی کرده است: گفتمان آرکادی، در این گفتمان طبیعت دارای ارزش معنوی و زیباشناختی گران‌بهای است؛ گفتمان زیست بوم که از دخالت انسان در اجتماعات زیستی بحث می‌شود؛ گفتمان عدالت زیست محیطی که در آن شهروندان دارای یک حق اساسی برای زندگی و کار در محیطی سالم هستند. با توجه به این تقسیم‌بندی‌ها می‌توان گفت که عارفان نیز در خصوص محیط زیست گفتمان ویژه‌ای داشته‌اند. یکی از ویژگی‌های ممتاز این گفتمان این است که محیط زیست قسمت اصلی و ممتاز روایت‌ها را به خود اختصاص داده است و با موضوع سیاست، تجارت و کشاورزی مخلوط نشده است؛ به عبارت بهتر در این گفتمان طبیعت ارزش ذاتی دارد.

تحلیل‌گران گفتمان در زبان‌شناسی زیست محیطی، گفتمان‌های محیط زیست را به سه نوع: مخرب، دو پهلو و مفید تقسیم‌بندی می‌کنند. آن‌ها با تحلیل گفتمان‌های محیط زیست در جست و جوی گفتمان‌هایی هستند که کم‌تر به محیط زیست آسیب برساند. اگرچه واقفیم که گفتمان محیط زیست، به صورتی که امروز مطرح می‌شود، یک گفتمان معاصر است که در پی بروز مشکلات دنیای مدرن و تکنولوژی و از زمانی که علم به معنای بیشترین تصرف در طبیعت معنی شد، پدید آمد، اما با جست و جو در سنت‌های دینی و فرهنگ‌های بومی می‌توان

گفتمان‌هایی مفید یافت که در بازسازی رابطه انسان و طبیعت مفید واقع گردد. عرفان به عنوان بخش جدایی‌ناپذیر از فرهنگ دینی ما سرشار از گفتمان‌هایی است که رابطه صحیح انسان با طبیعت را بازنمایی می‌کند. حکایت‌ها و داستان‌های بر جای مانده در متون عرفانی بیانگر این نکته است که عارفان همواره دغدغه طبیعت را داشته‌اند؛ مثلاً با شکار جانوران مخالفت می‌کردند، برای همه عناصر طبیعت و عالم وجود از جمادات گرفته تا انسان، حق حیات و شرافت وجود قائل بودند و تمام موجودات حتی جمادات را در سیر به سوی کمال و نقطه توحید می‌دیدند و زمزمه تسبیح آنان را می‌شنیدند. هرچند که این گفتمان‌ها در دوره‌های گذشته رخ داده است، اما در عصر حاضر که چالش‌های محیط زیست بسیار تأمل برانگیز است می‌تواند کارآمد باشد؛ زیرا یکی از ویژگی‌های گفتمان این است که به عصر خود محدود و محصور نمی‌ماند، بلکه در زمان‌ها و مکان‌های دیگر نیز می‌تواند نقش ارتباطی خود را برقرار کند. شعیری (۱۳۸۹: ۲۷) معتقد است که توانایی عبور از بعد گفتمانی به بعد گفته‌ای یکی از امتیازهای مهم انسان است؛ به همین دلیل است که انسان در خود محصور نمی‌ماند و با زمان‌ها و مکان‌ها و عامل‌های دیگر پیوند می‌خورد. از این رو، در این پژوهش با تکیه بر متون عرفانی در جست و جوی گفتمان‌های مفید محیط زیست عارفانه برآمدیم با این هدف که این تحقیق پاسخ‌گوی این سؤال باشد که آیا گفتمان محیط زیست عارفانه در عصر بحران محیط زیست می‌تواند کارآمد باشد؟

۷. گفتمان‌های مفید

همان‌طور که پیشتر بیان گردید نظریه‌پردازان حوزه زبان‌شناسی زیست محیطی در مقابل گفتمان‌های مخرب محیط زیست در جست و جوی گفتمان‌های مفیدی هستند که در برخورد با چالش‌های موجود مفید واقع گردد. در تعریف گفتمان‌های مفید گفته‌اند:

یکی از نقش‌های زبان‌شناسی زیست محیطی که البته هنوز توسعه نیافته این است که پا را از نقد گفتمان‌های مخرب فراتر گذاشته و خلاءهای موجود در گفتمان‌های دو پهلو را پرکند، تا از این طریق به گفتمان‌های جدیدی دست یابد که حاصل ایدئولوژی‌هایی برای تشویق مردم به حفاظت از نظام‌های حمایت‌کننده از زندگی هستند، به این نوع گفتمان‌ها، گفتمان‌های مفید می‌گوییم (استیبی، ۱۳۹۵: ۵۴).

در واقع، گفتمان‌های مفید زیست محیطی به گفتمان‌هایی اطلاق می‌شود که ایدئولوژی نهفته در آن بر حمایت از طبیعت و حفاظت از منابع طبیعی تأکید داشته باشد. در دنیای

مادی‌گرا و مصرف‌گرای عصر حاضر که گفتمان حاکم بر آن حول محور استعاره «بیشتر بهتر است» می‌چرخد، توجه به محیط زیست و حفاظت از آن هرگز مشاهده نمی‌گردد، زیرا ایدئولوژی نهان در این استعاره تشویق و ترغیب انسان به بیشترین استفاده از منابع و ذخایر زیرزمینی و آن هم به قیمت نابودی این منابع است. از این رو انسان عصر کنونی حریصانه به چپاول و غارت عناصر طبیعت خواهد پرداخت. بنابراین، زبان شناسان گفتمان‌هایی را مورد مطالعه قرار می‌دهند که قابلیت بالقوه ایجاد روابط مطلوب میان انسان‌ها و دیگر پدیده‌های طبیعت را داشته باشد. به همین سبب است که آن‌ها برای رسیدن به گفتمان‌های مفید به تجزیه و تحلیل فرهنگ‌های سنتی مختلف چون: فرهنگ سرخ‌پوستان آمریکایی و هایکوه‌های ژاپنی که در آن‌ها نشانه‌هایی از نزدیکی، صمیمیت و تعلق به طبیعت مشاهده می‌گردد، پرداخته‌اند. براساس نظریه این گروه از زبان‌شناسان جاهای زیادی است که می‌توان این گفتمان‌ها را جست و جو کرد، از شاعران رمانتیک انگلیسی (بیت ۲۰۰۰؛ گوتلی ۲۰۰۰) تا فرهنگ‌های سنتی در سراسر جهان که یک نزدیکی و تعلق خاصی را به جهان طبیعت ابراز می‌کنند (استیبی، ۱۳۹۷: ۱۶۵). بر این اساس، این مقاله به بررسی گفتمان‌های عرفانی اسلامی می‌پردازد که روابط انسان و محیط طبیعی را بازنمایی می‌کند؛ زیرا در کتب عرفانی و اندیشه‌های عارفان بزرگ شکلی از گفتمان‌های مفید وجود دارد که بر پایه ایدئولوژی‌های عارفان بنیان نهاده شده است. این ایدئولوژی‌ها هم‌سو و منطبق با فلسفه زیست محیطی هستند. در بینش زیست محیطی عارفان تمام موجودات هستی دارای ارزش ذاتی هستند، حتی بی‌ارزش‌ترین آن‌ها در نظر عارف راستین ارزش و جایگاه والایی دارد. طبیعت در اشعار و داستان‌های عارفان زنده، پویا و پر تحرک است و به نوعی تمام موجودات هستی گرایش به سوی کمال، رشد و شکوفایی دارند. حضور چشم‌گیر گیاهان، گل‌ها، حیوانات و سایر عناصر هستی در آثار عرفانی بیانگر میراث انسان‌هایی است که بدون آسیب رساندن به طبیعت، از مواهب آن برخوردار بوده‌اند. اما نکته‌ای که در این گفتمان‌ها نباید فراموش کرد ارتقاء آن است. البته باید افزود که ارتقاء بدان معنی نیست که ما این کتاب‌ها و نوشته‌ها را گسترش دهیم، بلکه باید ایدئولوژی نهفته در آن‌ها و ویژگی‌های زبانی موجود در این کتاب‌ها را جست و جو کرد که بر روند حمایت از محیط زیست تأثیر داشته باشد. استیبی (۱۳۹۵: ۵۷) نیز ارتقاء یک گفتمان را روش نگارش یا سخن گفتن در مورد روایت‌ها و داستان‌های سودمند می‌داند نه ترویج نوع خاصی از متن. او معتقد است چیزی که باید گسترش یابد، مجموعه‌ای از ویژگی‌های خاص زبانی چون کاربرد ضمائر،

ساختارهای دستوری، پیش‌انگاره‌ها و ... است. با توجه به آنچه بیان شد، از جمله گفتمان‌های مفیدی که در عرفان می‌توان به آن اشاره داشت عبارتند از:

۱.۷ حقوق طبیعت

حقوق طبیعت و حقوق محیط زیست مبحثی نو است که امروزه به خاطر بروز مشکلات ناشی از استفاده بی‌رویه از منابع طبیعی مورد توجه متفکران و قانون‌گذاران و دولت‌ها قرار گرفته است، زیرا بر اثر گسترش آلودگی‌های زیست محیطی طبیعت موجود در روی زمین با خسارات فراوانی روبرو شده و حیات تمامی موجودات زنده و به ویژه انسان مورد تهدید قرار گرفته است. بنابراین برای آنکه با این مسأله مقابله شود موضوع حقوق محیط زیست مطرح شد. در این میان حقوق حیوانات از جمله حقوق طبیعت به شمار می‌آید که در سال‌های اخیر از جانب طرفداران محیط زیست و جنبش‌های سبز مطرح شده است. طرح این مسئله طرفداران و مخالفان زیادی داشته است. استدلال حامیان حقوق حیوانات این است که چون برخی از حیوانات دارای هوشیاری و خودآگاهی هستند و ظرفیت استدلال دارند، از حقوقی برخوردار هستند و مخالفان حقوق حیوانات، منطقی بودن و خودمختاری اخلاقی را شرط اساسی حق می‌دانند (عابدی سروستانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۷۹). با این حال تشکل‌های مختلف در سر تا سر جهان در ارتباط با حمایت از حقوق حیوانات فعالیت دارند؛ به گونه‌ای که بیانیه جهانی حقوق حیوانات در تاریخ ۱۵ اکتبر ۱۹۷۸ در شورای مرکزی یونسکو تصویب گردید. حال آن که قرن‌ها قبل که مشکلات زیست محیطی دامن‌گیر جامعه انسانی نشده بود، در مکتب عرفان اسلامی با ظرافت و ریزبینی به قوانین حقوق حیوانات اشاره شده است. اصولاً یکی از ایدئولوژی‌های حاکم بر گفتمان محیط زیست عارفانه رعایت «حقوق طبیعت» بوده است. منظور از حقوق طبیعت این است که طبیعتی که رشد و کمال انسان در آن صورت می‌گیرد، دارای حقوقی است که رعایت آن بر همه انسان‌ها الزامی است. در جهان‌شناسی عرفان اسلامی انسان نه تنها هرگز جدای از طبیعت نبوده بلکه به عنوان جزئی مهم از هستی در نظر گرفته شده است که ضمن برخوردارگی از مواهب طبیعی، باید در حفظ و صیانت از آن نیز تلاش و کوشش نماید. ابن عربی (بی‌تا/ ۱: ۳۳) معتقد است که حق دیگران آن است که به هیچ وجه آزاری بدان‌ها رسانده نشود، زیرا در گفتمان عارفانه تمام ذرات هستی تجلی حق هستند و دارای ارزش و اعتبار. به عبارت دیگر، خداوند حقیقت انسان و حقیقت تمام هستی است؛

گفتمان‌های مفید در بازنمایی محیط زیست ... (آمینة فیضی و رحمان مشتاق‌مهر) ۲۷۱

«هویت احدی همان گونه که در مرتبه الهی ظاهر است... در مراتب کونیه نیز ظاهر است» (قیصری، ۱۳۷۵: ۱۱۹۴). در یکی از حکایات کوتاه رساله قشیریه آمده است که

ابوسلیمان خواص گوید وقتی بر دراز گوشی نشسته بودم [و] مگس وی را می‌رنجانید و در میان دو دست می‌کرد چوبی در دست داشتم بر سر وی می‌زدم [در آن میان] سر برآورد و گفت بز که بر سر خویش می‌زنی (قشیری، ۱۳۹۱: ۶۴۷).

این گفتمان عارفانه به نوعی بیانگر حقوق حیوانات است. نکته جالب توجه این داستان، این است که رابطه تعاملی بین دو موجود زنده با یکدیگر را بیان کرده است نه رابطه‌ای یک جانبه که انسان بتواند به بهره‌کشی از حیوانات پردازد و حتی حیوان دارای قوه ناطقه (به معنی ادراک) است و در برابر ظلم و تعدی به دفاع از خود برخاسته است. قشیری از این هم فراتر رفته و حکایاتی ذکر کرده است که در آن گیاهان به عنوان موجودات زنده دارای حقوقی هستند:

وگویند بویزد با یاری جامه می‌شست به صحرا، این یار وی گفت جامه به دیوارها افکنیم. گفت میخ اندر دیوار مردمان نتوان زد. گفت از درخت‌ها آویزیم. گفت شاخها بشکند. گفت [پس] چه کنیم؟ بر این گیاهان باز افکنیم؟ گفت نه که علف ستوران بود، بریشان پوشیده نکنیم، پشت به آفتاب کرد و پیراهن بر پشت افکند تا خشک شود (همان: ۱۶۳).

این همه دقت و ظرافت در رعایت کردن حقوق طبیعت یک پیام بیش ندارد: جهان هستی دارای قوانین و مقررات خاص خود است. این در حالی است که در عصر کنونی بر اثر بی‌توجهی به قانون طبیعت، شاهد نابودی گونه‌های مختلف گیاهان و سایر جانوران هستیم. در نظر عارف رعایت نکردن حقوق حیوانات از جانب هر کس ولو پیامبر خدا، عواقب وخیمی در پی خواهد داشت:

وگروهی گفتند یعقوب علیه السلام مناجات کرد از پس آنکه یوسف را باز یافته بود گفت: الهی! این بلا که بر من آمد به چه سبب آمد؟ جواب آمد که یا یعقوب! فلان وقت ترا مهمانی پیامد و اندر خانه تو گوسپندکی بود با بچگک. آن بچه را پیش مادر بکشتی و بریان کردی و پیش مهمان نهادی. دل آن مادر بریان گشت، به ما نالید، ما دل ترا به فراق فرزند بسوختیم، تا بدانی که درد فرزند چگونه باشد (مستملی بخاری، ۱۳۶۳/ ربع سوم: ۹۳۳).

غزالی (۱۳۷۶/۲: ۶۸۳) نیز شکستن شاخه درختان و از بین بردن شکوفه آن‌ها را در زمره کارهای حقیر انسان به شمار می‌آورد. او در بیان قوانین مربوط به حقوق حیوانات چنین می‌نویسد:

آنکه ستور را بار سبک کند، و بر پشت ستور نایستد و در خواب نشود، و چوب بر ستور نزند، و بامداد و شبانگاه یک ساعت پیاده برود تا پای سبک کند و ستور سبک بار شود و دل مکاری شاد شود ... و هر ستور را که بزند بی‌سببی، یا بار گران برنهد، روز قیامت خصمی کند. ابوالدردا -رضی الله- شتری بمزد می‌گرفت و می‌گفت: ای شتر! از من بخدای تعالی گله مکن که دانی بار بر طاقت تو نهادم (همان: ۳۶۴).

آنچه در این گفتمان مهم است و قابل ذکر، اینکه عارفان درک درستی از زمانه خود داشته‌اند به همین سبب است که از این ساختار متنی یعنی بیان حکایات کوتاه بهره گرفته‌اند که هم ارتباطات خود را در سطح جامعه گسترش دهند و هم با دانش درونی و عقیدتی خود سبب تغییر نگرش گروه‌های مختلف مردم در خصوص محیط زیست شوند. نمونه‌های بسیار دیگری در این کتاب‌ها وجود دارد که در آن حیوانات به دور از هر گونه سود دهی بازنمایی می‌شوند. عامل اصلی این نوع برخورد و نگرش نسبت به حیوانات، دانش و آگاهی فردی عارفان است که از طریق الگوهای دینی و سنتی در ذهن آن‌ها سازماندهی شده است. شاید آشنایی سپهری با این ساختارهای شناختی یکی از عواملی باشد که در عصر تخریب محیط زیست و بی‌توجهی به حقوق حیوانات، با صراحت از «قانون چمن» سخن بگوید:

روی قانون چمن پا نگذاریم؛ و نخواهیم مگس از سر انگشت طبیعت بپرد/ و نخواهیم پلنگ از در خلقت برود بیرون/ و بدانیم که اگر کرم نبود، زندگی چیزی کم داشت/ و اگر خنج نبود، لطمه می‌خورد به قانون درخت (سپهری، ۱۳۷۵: ۲۹۳-۲۹۴).

تکرار قانون برای عناصر طبیعت بیانگر اهمیت طبیعت در نزد سهراب بوده است.

۱.۱.۷ آزار نرساندن به موجودات طبیعت

یکی از ایدئولوژی‌های حاکم برگفتمان‌های محیط زیست عارفانه که مشایخ صوفیه به آن توجه ویژه‌ای داشته‌اند، موضوع آزار نرساندن به موجودات طبیعت و شفقت در حق آن‌هاست. عارفان این موضوع را در قالب داستان‌ها و حکایت‌هایی بیان کرده‌اند که می‌توان «داستان‌های زیست محیطی» نامید. این داستان‌ها نقش زیادی در آگاه کردن مردم نسبت به عطف و مهربانی در حق همه مخلوقات و به ویژه حیوانات خواهد داشت؛ زیرا از دیدگاه زبان‌شناسان

بین زبان و فکر و رفتار جمعی پیوندهایی وجود دارد: «از طریق زبان می‌توان به رفتار، فکر و جهان‌بینی افراد و بالتبع رفتار جمعی گروه‌های اجتماعی شکل خاصی داد و آن را به طریق دلخواه کنترل کرد» (پارمحمدی، ۱۳۹۳: ۱۲۰). در دنیایی که بسیاری از حیوانات و موجودات دیگر تحت تأثیر ایدئولوژی‌ها و گفتمان‌های حاکم بر جامعه در حال محو شدن هستند، توجه به این نوع گفتمان‌ها می‌تواند پیوند دهنده حلقه گم‌شده ارتباط بین انسان و طبیعت باشد. بیان این گونه حکایت‌ها آن هم در سطح وسیع بیانگر این نکته است که جایگاه اخلاق در مکتب عرفان بسیار فراتر از دغدغه‌های روابط انسانی است. در این نوع نگرش به همان اندازه که مسؤلیت در قبال هم‌نوع توصیه می‌شود، حس مسؤلیت‌پذیری نسبت به جهان طبیعت نیز مشاهده می‌گردد. مهم‌ترین نکته این است که در این داستان‌ها و حکایت‌ها نه تنها هیچ نشانه‌ای از گفتمان سلطه‌گرا وجود ندارد، بلکه برای تمام موجودات حق زندگانی قائل می‌شوند. لذا در گفتمان‌های عارفانه آزار رساندن به موجودات هستی قبیح و زشت به شمار می‌آید. نویسنده تذکره الاولیاء آورده است که:

نقل است که از شفقت او (سفیان ثوری) را بود و بر خلق خدای، روزی در بازار مرغکی دید، در قفس که فریاد می‌کرد و می‌طپید. او را بخرید و آزاد کرد. مرغکی هر شب به خانه سفیان آمدی. سفیان همه شب نماز کردی و آن مرغک نظاره می‌کردی و گاه گاه بر وی می‌نشستی. چون سفیان را به خاک بردند آن مرغک خود را بر جنازه او می‌زد و فریاد می‌کرد، و خلق به های های می‌گریستند. چون شیخ را دفن کردند، مرغک خود را بر خاک می‌زد تا از گور آواز آمد که «حق تعالی، سفیان را به شفقتی که با خلق داشت بیامرزد» و آن مرغک نیز بمرد و به سفیان رسید (عطار، ۱۳۸۴: ۲۰۸؛ ۷۱۵).

چنانکه ملاحظه می‌شود این داستان‌ها و حکایت‌های کوتاه بدون مقدمه‌چینی و به صورت مستقیم به تنه و موضوع اصلی می‌پردازند. نویسنده با به کار بردن واژه‌های «مرغ»، «قفس» و «طپیدن» درد و رنجی را که یک پرنده هنگام زندانی شدن در قفس می‌کشد، به نمایش می‌گذارد و از سوی دیگر، «نظاره کردن» و «نشستن بر روی دست سفیان» بیانگر نوعی ارتباط صمیمی بین پرنده و سفیان است و همچنین پرندگان را به عنوان حسگرانی فعال نشان می‌دهد که دارای نوعی آگاهی نیز هستند. جمله «از گور آواز آمد که حق تعالی، سفیان را به شفقتی که با خلق داشت بیامرزد» قابل تأمل است؛ زیرا مخاطبان را به مهربانی کردن با پرندگان و آزار نرساندن به آن‌ها از طریق گفتمان دینی «آمرزیدن و بخشش» دعوت می‌کند. در واقع، عارفان با اطلاع‌رسانی در مورد مسائل زیست محیطی نوعی تعهد و وظیفه عمومی را در قبال محیط

زیست ترویج می‌دهند. با توجه به این که حکایت‌های زیست محیطی درباره شفق با حیوانات در متون عرفانی بازتاب فراوانی دارد ممکن است که در آن دوره آزار رساندن به حیوانات مرسوم بوده است به همین سبب عارفان به عنوان کنشگران فعال نهاد اجتماعی در قبال رفتار نامناسب با حیوانات موضع‌گیری کرده و بدین طریق سعی در تغییر نگرش افراد نسبت به حیوانات داشته‌اند. از سوی دیگر، تکرار این حکایت‌ها در گفتمان عارفانه سبب برجسته‌سازی این موضوع شده است به گونه‌ای که علاوه بر بالا بردن سطح آگاهی مردم نسبت به رعایت حقوق حیوانات، مراقبت واقعی نسبت به حیوانات را به صورت اخلاقی در سطح وسیعی توصیه کرده‌اند. نقل است که

یک روز رابعه به کوه رفته بود. خیلی از آهوان و نخجیران و بزبان و گوران گرد او آمده بودند، و در او نظاره می‌کردند و بدو تقرّب می‌نمودند. همی ناگاه حسن بصری پدید آمد. چون رابعه ورا بدید، روی بدو نهاد. آن حیوانات که حسن را بدیدند همه به یکبار برفتند. حسن که آن بدید متغیّر شد. رابعه را بدید گفت که: ایشان از من چرا رمیدند و به تو انس گرفتند. رابعه گفت تو امروز چه خورده‌ای؟ گفت: اندکی پیه پیاز. گفت تو پیه ایشان خوری، چگونه از تو نگریزند؟ (همان: ۶۹).

قشیری نیز در این زمینه حکایتی کوتاه ذکر کرده است؛ به عنوان نمونه:

جنید حکایت کند که روزی در نزدیک سری شدم، سری گفت گنجشکی نزدیک من آمد هر روز [و] بر دست من نشست، نانی یا چیزی دیگر فرا پیش او داشتمی بخوردی یکبار فرود آمد بر دست من نشست، با خود اندیشیدم تا چه سبب [بود] دست یادم آمد که نمک خوش خورده بودم که بهمه تکلف کرده بودند از تخم‌ها گفتم توبه کردم که بعد از این نخورم گنجشک بیامد و بر دست من نشست (قشیری، ۱۳۹۱: شماره صفحه؟).

در واقع، این داستان‌های کوتاه بیانگر ادراک حیوانات است که در دنیای مدرن و صنعت تجارت حیوانات به شکل بارزی نادیده گرفته شده است، زیرا در گفتمان‌های مدرن به حیوانات همچون کالایی نگریسته می‌شود که در خدمت رفاه بیشتر انسان‌ها هستند. توجه به ادراک حیوانات و بازنمایی آن در گفتمان‌ها می‌تواند در کاهش ظلم و تعدی به حیوانات مؤثر واقع شود.

۲.۱.۷ شفقت و مهربانی با تمام هستی

در جهان‌بینی و هستی‌شناسی عارفان عشق و محبت نسبت به تمام موجودات هستی جریان دارد. همین امر موجب شده است که نسبت به تمام عناصر هستی مهربان باشند. گواه این مدعا حکایت‌ها و داستان‌هایی است که موضوع محوری آن‌ها مهربانی و شفقت با حیوانات است که از رابطهٔ دوستانه عارفان با حیوانات و تعامل با آن‌ها حکایت دارد. نکته‌ای که در بازنمایی این حکایات جلب توجه می‌کند حکایت‌هایی در خصوص مهربانی کردن در حق سگ است که به صورت مکرر در متون عرفانی ذکر شده است؛ به عنوان مثال، در تذکره الاولیاء آمده است:

عبدالله بن جعفر به منهل گروهی برگذشت غلامی را دید حبشی که گوسفندان را رعایت می‌کرد و سگی آمده بود اندر پیش وی نشسته وی قرصی بیرون کرد و فرا سگ داد و دیگر و سدیگر. عبدالله پیش رفت و گفت ای غلام قوت هر روز چند است؟ گفت این چه دادم. گفت پس چرا همه سگ دادی؟ گفت از آنک وی از راه دور به امیدی آمده است و این جای سگ نیست. از خود نپسندم که رنج وی ضایع گردانم. عبدالله را آن خوش آمد. مر غلام را با آن گوسفندان و منهل بخريد و آزاد کرد (ر.ک: هجویری، سال انتشار: ۴۱۱-۴۱۲؛ قشیری، ۱۳۹۱: ۴۸-۴۹؛ عطار، ۱۳۸۴: ۱۵۴، ۲۰۳، ۲۱۰، ۳۱۹، ۷۳۰).

شاید یکی از دلایلی که عارفان در گفتمان‌های محیط زیست خود سگ را کانون توجه قرار داده‌اند این باشد که سگ از نظر باورهای دینی نجس است. بنابراین عارفان برای ترغیب مردم به داشتن رفتار اخلاقی با حیوانات، مهربانی کردن با حیوانات را الزامی می‌دانند حتی اگر آن حیوان، حیوان نجسی چون سگ باشد.

۲.۷ کاربرد ضمائر برای حیوانات

زبان‌شناسان بر این باور هستند که حیوانات در زبان همواره به عنوان موجوداتی فرودست و پایین‌تر بازنمایی می‌شوند. به سخن دیگر، جامعهٔ انسانی حاکم و جامعهٔ غیر انسانی محکوم به اطاعت و انقیاد از آن‌ها هستند. این یعنی اعمال سرکوب، تعدی و تعرض به سایر پدیده‌های طبیعت. از این رو آن‌ها به ساز و کارهای زبانی توجه دارند که انسان‌ها را از دیدن رنج و عذاب حیوانات دور می‌سازد. یکی از این ساز و کارهای زبانی نحوهٔ کاربرد ضمیر در زبان‌های مختلف برای بازنمایی حیوانات است، زیرا آن‌ها معتقدند: «کاربرد ضمائر می‌تواند به نوعی تقسیم‌بندی «ما» (us) و «آن‌ها» (them)، مشابه آنچه که در گفتمان‌های نژادپرستانه دیده می‌شود منجر شود، به طوری که در این مورد ضمیر «ما» به انسان‌ها و «آن‌ها» به حیوانات اشاره می‌کند»

(استیبی، ۱۳۹۶: ۳۷). زبان‌شناسان همچنین بر این باور هستند که این فرایند منجر به جدایی انسان از طبیعت خواهد شد. بنابراین، سعی و تلاش این گروه از زبان‌شناسان بر این است که الگوهای زبانی‌ای ارائه دهند که در آن موجودات طبیعت به گونه‌ای بازنمایی شوند که از استثمار و استعمار آنها ممانعت به عمل آید. در این رابطه در متون عرفانی حکایت‌هایی بیان شده است که برای بازنمایی حیوانات از ضمیر «او» استفاده می‌شود؛ به عنوان مثال، در تذکره الاولیاء چنین آمده است:

نقل است که چون از مکه می‌آمد، به همدان رسید. تخم معصفر خریده بود. اندکی از او به سر آمد. بر خرقة بست. چون به بسطام رسید یادش آمد. خرقة بگشاد. مورچه‌یی از آنجا درآمد. گفت: «وایشان را از جایگاه خویش آواره کردم». برخاست و ایشان را به همدان برد، آنجا که خانه ایشان بود. تا کسی را درد «التعظیم لامرالله» بغایت نبود، «اشفقه علی خلق الله» تا بدین حد نبود (عطار، ۱۳۸۴: ۱۴۸، ۲۰۸؛ قشیری، ۱۳۹۱: ۱۶۳).

بنابراین، کاربرد ضمیر «او»، «ایشان» و «خویش» در این حکایت‌ها نه تنها منجر به تقسیم‌بندی بین انسان و حیوانات در گفتمان عارفانه نشده است، بلکه از سلطه ناعادلانه و غیر اخلاقی نسبت به حیوانات و همچنین نگاه ابزاری و شیء‌سازی آنها ممانعت به عمل آمده است. کاربرد واژه «خانه» به جای «لانه» نیز حائز اهمیت است و دلالت ضمنی بر این داستان (شناخت ذهنی) دارد که مورچه‌ها همچون انسان‌ها موجودات ارزشمندی هستند که باید مورد توجه واقع شوند و به مکان زیست آنها توجه شود. البته همان‌طور که در این حکایت ملاحظه می‌شود شرط رسیدن به این درجه از رأفت و شفقت در حق موجودات هستی تعظیم در برابر امر خداوند متعال است؛ یعنی کسانی که تسلیم اوامر الهی هستند هیچ گاه در پی آزار و اذیت هیچ مخلوقی، حتی مورچه نخواهند بود. منخلص کلام این که در گفتمان‌های زیست محیطی عارفانه ایدئولوژی‌هایی نهفته است، که با گسترش و ترویج این گفتمان‌ها و ایدئولوژی‌ها در اجتماع بر ذهنیت کلی افراد جامعه تأثیر خواهد گذاشت:

ایدئولوژی‌های تعبیه و انتشار یافته از طریق گفتمان‌ها، بر بازنمایی‌های ذهنی اعضای یک جامعه تأثیر می‌گذارند، و این تأثیر ذهنی نیز به نوبه خود اعمال آنها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. این بازنمایی‌های ذهنی بخشی از چیزی را تشکیل می‌دهند که ون دایک (۱۹۹۷: ۲۷) آن را «شناخت اجتماعی» می‌نامد؛ چرا که آنها در میان اعضای یک جامعه از طریق مشارکت و قرار گرفتن در معرض گفتمان‌ها مشترک می‌باشند (استیبی، ۱۳۹۶: ۳۲).

و همین شناخت اجتماعی نحوه رفتار با حیوانات را تعیین می‌کند.

۳.۷ اتحاد انسان با طبیعت

طبیعت در نگرش عارفان چنان توصیف می‌شود که شایستهٔ عمران و آبادانی است نه ویرانی و تخریب. شاید یکی از دلایل این نوع نگرش به طبیعت از اندیشهٔ عرفانی «اتحاد انسان با طبیعت» سرچشمه گرفته باشد، زیرا عارفان معتقد به «وحدت جهان» هستند که اساس آن بر وحدت خالق است؛ به سخن دیگر، از آنجا که خداوند خالق هستی، یگانه است، جهان نیز با وجود تکثر یگانه است. ملاحظه وحدت عالم هستی و نشانیدن انسان به جای خود، همچون عضو برگزیده عالم که امکان دستیابی به مقام خلافت‌اللهی در اداره طبیعت، توسعه و عمران زمین را دارد، می‌تواند به روابط مخاصمه‌آمیز میان انسان و محیط طبیعت خاتمه دهد. در آیاتی از قرآن مجید مانند (بقره/۱۱۵، آل عمران/۵، نساء/۱۲۶، انعام/۵۹، هود/۹۲، اسراء/۶۰، طه/۹۸، سجده/۶، حجرات/۱۶ و ۱۸، حشر/۲۲، تغابن/۴) ذات باری تعالی محیط بر همهٔ اشیاء و امور معرفی شده است. این تعبیر قرآنی که «خداوند بر همه اشیاء محیط است» در تبیین مبانی حفاظت محیط زیست در اسلام اهمیت بسیار دارد؛ از این جهت که در نهایت، مبین این نکته خواهد بود که انسان در احاطه خداوند قرار دارد و باید حضور او را در همه جا درک نماید ... در این راستا موضع انسان بایستی در برابر خالق عالم هستی «تسلیم» و در برابر مخلوقات خداوند «عدل» باشد (بمانیان و صالح، ۱۳۹۰: ۶۶). از این رو اندیشهٔ وحدت جهان هستی و به ویژه جایگاه انسان به عنوان عضو برگزیده از جهان که می‌تواند در اداره طبیعت، توسعه و عمران زمین برخوردار باشد، در دنیایی که بیشترین بهره‌کشی از طبیعت و تخریب محیط زیست در آن رخ داده است، می‌تواند کارآمد باشد. این گونه تفسیر موحدانه از طبیعت و جهان می‌تواند نقش مؤثری در پذیرش مسؤلیت در قبال حفظ و آبادانی طبیعت داشته باشد. شبستری جهان و انسان را چون یک تن واحد می‌داند:

جهان چون توست یک شخص معین تو او را گشته چون جان او تو را تن

یعنی جهان من حیث المجموع مانند یک شخص معین است. و چنانچه انسان را بدنی و روحی است و حیات و کمال بدن مترتب به روح است و بدن بی روح به مثابهٔ جماد است، عالم نیز نسبت با انسان مانند بدن است و انسان روح او (لاهیجی، ۱۳۸۷: ۴۲۴). آنچه شبستری به بیان آن پرداخته این است که انسان محور هستی نیست که هر گونه بخواهد با آن رفتار کند، بلکه در جهان طبیعت است که به کمال می‌رسد. بنابراین در این گفتمان نه از اندیشهٔ انسان محوری که عامل اصلی حاکمیت استبدادی انسان بر جهان طبیعت در چند قرن اخیر است

سخن رفته و نه اندیشه افراطی طبیعت‌محوری که همه چیز را محور طبیعت می‌داند. در حقیقت، شبستری با توجه به جهان‌بینی و ایدئولوژی خود جهان و طبیعت را چنان در هم تنیده می‌بیند که عدم وجود یکی، نابودی دیگری را به دنبال خواهد داشت. باید اضافه کرد که در این ایدئولوژی الگوی مشارکتی بین انسان و طبیعت حاکم است که پایه و اصل مشترک بین عارفان است. این اندیشه بسیار شبیه به نظم مستتر بوهم و پریبرام است که در کتاب جهان هولوگرافیک به آن اشاره شده است:

هم بوهم و هم پریبرام هر دو خاطر نشان ساخته‌اند که تجاری که عرفا در طول تاریخ برشمرده‌اند، نظیر احساس وحدت کیهانی با عالم، احساس یگانگی با تمامی حیات و غیره، بسیار زیاد شبیه همان توصیفاتی است که از نظم مستتر کرده‌اند، و این نشان می‌دهد که شاید عرفا به نحوی قادرند از واقعیت نامستتر معمول فرابگذرند. به کیفیات ژرفتر و هولوگرافیک‌تر آن برسند (تالوت، ۱۳۸۶: ۸۳).

در واقع بوهم و پریبرام هم‌صدا با مولوی جهان را یک کل می‌بینند:

کوهها هم لحن داودی کند	جوهر آهن به کف مومی بود
باد حمال سلیمانی شود	بحر با موسی سخن‌دانی شود
ماه با احمد اشارت‌بین شود	نار ابراهیم را نسرین شود
خاک قارون را چو ماری درکشد	أستن حنانه آید در رشد
سنگ بر احمد سلامی می‌کند	کوه یحیی را پیامی می‌کند

(مولوی، ۱۳۷۳/۳: ۳۳۰)

همان‌طور که در این گفت‌وگوها می‌بینیم «جنگل‌ها، کوه‌ها، پرندگان، عناصر اربعه، سنگ، چوب، سباز و ...» در سایه رفتار نیک انسان‌ها تسخیر و رام شده‌اند. البته باید افزود که این تسخیر و رام بودن طبیعت بسیار متفاوت با آن چیزی است که در دوره مدرنیته رخ داده است؛ زیرا در عصر مدرنیته تسخیر همراه با تخریب بوده است، ولی در این تسخیرها نوع رابطه صحیح با طبیعت بازنمایی می‌شود. بنابراین، مرز گذاشتن بین انسان و طبیعت و تفکر جدایی انسان از طبیعت خسارات جبران‌ناپذیری در حوزه طبیعت و محیط زیست به همراه دارد که در عصر تکنولوژی و علم شاهد آن هستیم. پس لازم و ضروری است که انسان مدرن در رابطه خود و طبیعت تجدید نظر کند تا در سایه آن بتواند به زندگی ایده‌آل خود برسد.

۴.۷ هماهنگی و توازن میان عناصر طبیعت

در آموزه‌های عرفان اسلامی می‌توان در مواردی رابطه‌ی عناصر هستی را جست و جو کرد که از هماهنگی و توازن بین اجزای جهان هستی و قوانین حاکم بر آن رابطه حکایت دارد. جهان هستی از دیدگاه عارفان یک کل واحد است و تمام اجزاء آن همچون رشته‌ای در هم تنیده به هم وابسته و پیوسته هستند. آن‌ها هرگز بر این باور نیستند که اجزاء جهان هستی همچون «جزائر مستقلی» عمل کنند، بلکه همچون پیکره‌ای واحد عمل می‌کنند و اجزای آن در کنار هم تکامل می‌یابند و هیچ موجودی در محیط زیست نیست که در کار سامان‌دهی به این جهان نقشی نداشته باشند. حتی وجود پشه در این جهان خلقت بی‌هوده نیست، بلکه آفرینش آن به قول شبستری حکمتی دارد:

وجود پشه دارد حکمت ای خام   نباشد در وجود تیر و بهرام

(شبستری، ۱۳۸۷: ۱۵۷)

از این رو تمام اجزاء جهان هستی اعم از حیوانات، حشرات، خزندگان، گیاهان، جمادات همچون دستگاهی هستند که بر هم زدن نظم و انضباط حاکم بر آن معضلات و مشکلاتی ایجاد خواهد کرد که تخریب محیط زیست، از بین رفتن تنوع گیاهی و ... پیامد آن خواهد بود. چاولا (۱۹۹۱) ضمن تفسیر نگاه جزءنگارانه به طبیعت در زبان انگلیسی، اشاعه‌ی نگاه کل‌گرایانه را بر روی یک پیوستار در جهت تأمین منافع محیط زیست سودمند می‌شمارد (شاه ناصری، ۱۳۸۸: ۷). در گفتمان عارفانه جزء جزء هستی در کنار هم معنی می‌یابند و اگر یک جزء در مسیر تعالی خود قرار نگیرد، نظام کل جهان ناهماهنگ خواهد شد. در واقع، عارفان معتقد هستند که طبیعت به همان اندازه که برای حیات انسان مفید است، برای بقا و پیدایش سایر موجودات نیز از اهمیت زیادی برخوردار است. بنابراین، حفظ تعادل آن برای موجودیت تمام موجودات یک اصل اساسی به شمار می‌آید. نسفی هر یک از موجودات غیر آدمی را دارای استعدادی می‌داند که طبق استعداد و نقشی که در جهان هستی بر عهده دارند به کاری مشغول هستند که سایر مخلوقات از عهده آن ناتوان هستند و هیچ کدام نمی‌توانند جایگزین دیگری باشند (نسفی، ۱۳۹۰: ۳۶۷؛ نیز: نسفی، ۱۳۹۱: ۹). جهان هستی در عین این که از عناصر و اجزاء مختلف و متضاد تشکیل شده است در خط سیر کلی دارای نظم و هارمونی درونی اجزای آن با یکدیگر است، به گونه‌ای که جا به جایی یک ذره موجب خلل جبران‌ناپذیری به هستی خواهد

شد. از دیدگاه عارفان تمام موجودات در هماهنگی با طبیعت به حیات خود ادامه می‌دهند. عین‌القضات همدانی در این زمینه می‌گوید:

أفتاب عالم روشن کند «وجعلنا سراجاً وهجاً» باران انواع نبات پرویاند «و انزلنا من السماء ماء مبارکاً فانبتنا به جنات و حبّ الحصيد و النخل باسقات» نه باران کار آفتاب تواند کرد در اضافت عالم ملک و نه آفتاب کار باران کند در انبات. ولهذا نه این انبات کند بخود، و نه آن ...، بل بتسخیر مسخّ الكل (عین‌القضات همدانی، ۱/۱۳۹۵: ۲۳۶-۲۳۷).

وقتی که ذره ذره عالم هستی در توازن و هماهنگی به سر می‌برند و هر کدام در چرخه هستی برای بقاء و حیات خود به دنبال هم‌جنس خود است، نادیده گرفتن این رابطه سبب خسارات جبران‌ناپذیری به طبیعت خواهد شد. بی‌توجهی به چرخه طبیعت موجبات رابطه سلطه و حاکمیت انسان بر طبیعت شده است، زیرا اقدامات صورت گرفته از سوی انسان علیه طبیعت بوده است. به همین سبب ما شاهد تخریب روزافزون طبیعت از سوی انسان‌ها هستیم. بنابراین، توجه به هماهنگی و توازن عناصر طبیعت می‌تواند الگویی مفید برای رابطه دوستانه میان انسان و طبیعت باشد. بحث توازن در گفتمان محیط زیست عارفانه از دو جنبه حائز اهمیت است: نخست آنکه تمام موجودات چه انسان و چه غیر انسان به صورت فعال در چرخه محیط زیست فعالیت دارند، به عبارت دیگر، دنیای ماوراء انسان نیز به عنوان کنش‌گرانی فعال که نقش مهمی در زندگی انسان دارند معرفی می‌شوند، چنین دیدگاه و نگرشی می‌تواند عظمت و نقش طبیعت در زندگی انسان را دوباره احیاء کند. دوم آنکه دیگر موجودات به عنوان موجوداتی منحصر به فرد شناخته می‌شوند که تأثیر مستقیم بر بقای سایر موجودات دارند. این نگرش موجب می‌شود که انسان سعی در استفاده بهینه از منابع طبیعی داشته باشد و حریصانه به خاطر سود آنی به غارت و چپاول منابع زیرزمینی و ذخایر طبیعی نپردازد. این نگرش و تفکر در خصوص طبیعت با نگرش خودخواهانه انسان عصر مدرن کاملاً در تضاد است، زیرا انسان مدرن با دست ساخته‌ها و ابداعاتش هر روز انواعی از گونه‌های گیاهی و حیوانی را در معرض نابودی قرار می‌دهد.

۸. نتیجه‌گیری

در این نوشتار تلاش شد که در میان گفتمان‌های متنوع که عارفان در زمینه‌های مختلف داشته‌اند تعدادی از گفتمان‌های مفید زیست محیطی عارفانه با استفاده از روش‌های تحلیل گفتمان به منظور تبیین ارتباط میان زبان و نحوه برخورد با محیط زیست مورد تجزیه و تحلیل

قرار گیرد. اهمیت این گفتمان در آن است که با مطرح کردن آن به عنوان بخشی از سنت‌های فرهنگی، ارزش‌های زیست محیطی موجود در فرهنگ سنتی ایرانی - اسلامی را به یاد آورده و قابلیت بالقوه آن‌ها را در فراهم آوردن راه‌های جای‌گزینی برای بازنمایی حیوانات و طبیعت مورد بررسی قرار دهد، زیرا برخلاف عصر حاضر که ارتباط انسان با عناصر طبیعت به صورت غیر مستقیم و از طریق کتاب‌ها، فیلم‌ها، مجلات، تبلیغات، اسباب بازی‌ها و ... بازنمایی می‌شود، آن‌ها به صورت چهره به چهره و مستقیم با عناصر هستی در ارتباط بوده‌اند. از این رو آگاهی زیادی نسبت به حیوانات، گیاهان، جمادات داشته‌اند که این آگاهی نقش زیادی در بهبود روابط عارفان با محیط زیست داشته است. همین امر موجب شده است که آن‌ها در گفتمان‌های خود جهان طبیعت را به شیوه‌ای بازنمایی کنند که از شیء‌سازی عناصر طبیعت ممانعت به عمل آید. در مجموع، نتایج بررسی گفتمان عارفانه در زمینه محیط زیست نشان داد که عارفان به صورت غیرمستقیم بر حفاظت از محیط زیست تأکید داشته‌اند. همچنین تکالیف و الزاماتی را به منظور رعایت حقوق طبیعت در گفتمان‌های خود بیان کرده‌اند.

پی‌نوشت

۱. این مقاله از رسالهٔ دکتری با عنوان «عرفان و محیط زیست» استخراج گردیده است. تکیهٔ اصلی بر متون نثر «رسالهٔ قشیریّه، شرح تعرف، کشف الاسرار، تذکره الاولیاء، شرح گلشن راز، انسان کامل بوده است.

کتاب‌نامه

- ابن عربی محی الدین. (بی تا). *الفتوحات المکیه*، ۴ جلد، بیروت: دار صادر.
- اسفراینی، نورالدین عبدالرحمن. (۱۳۸۳). *کاشف الاسرار*، به اهتمام هرمان لندلت، چاپ دهم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- استیبی، آرن. (۱۳۹۵). *زبان شناسی زیست محیطی*، ترجمه گروه مترجمان، تهران: نشر نویسه.
- استیبی، آرن. (۱۳۹۶ الف). حیوانات محو شده: گفتمان، محیط زیست، و پیوند دوباره با جهان طبیعت، ترجمه امیر قربان پور، تهران: نشر نویسه.
- استیبی، آرن. (۱۳۹۶ ب). *گفتمان‌های مخرب در بازنمایی محیط زیست: حیوانات در قالب دنیایی نمادین*، ترجمه امیر قربان پور، مجلهٔ زبان و شناخت شماره دو.
- بمانیان، محمدرضا؛ صالح، الهام. (۱۳۹۰). «بررسی ارتباط انسان با طبیعت از منظر معادشناسی در قرآن کریم»، دو فصلنامه پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآن کریم، صص ۶۱-۷۰.

- پارساپور، زهرا. (۱۳۹۱). «نقد بوم‌گرا: رویکردی نو در نقد ادبی»، فصلنامه نقد ادبی، س ۵، ش ۱۹، صص ۷-۲۶.
- تالбот، مایکل. (۱۳۸۶). *جهان هولوگرافیک*، ترجمه داریوش مهرجویی، چاپ سوم، تهران: انتشارات هرمس.
- سپهری، سهراب. (۱۳۷۵). *هشت کتاب*، چاپ شانزدهم، تهران: کتابخانه طهوری.
- سلطانی، سیدعلی اصغر. (۱۳۹۴). *قدرت، گفتمان و زبان (ساز و کارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران)*، چاپ چهارم، تهران: نشر نی.
- شاه ناصری، شادی. (۱۳۸۸). «نقش زبان علم در تشدید بحران‌های محیطی از منظر زبان‌شناسی زیست محیطی»، *زبان و زبان‌شناسی زیست محیطی*، دوره پنجم، شماره ۱۰، صص ۱-۲۵.
- شعیری، حمیدرضا. (۱۳۹۵). *تجزیه و تحلیل نشانه - معناشناختی گفتمان*، چاپ پنجم، تهران: سمت.
- عابدی سروستانی؛ شاه ولی، منصور؛ محقق داماد، سیدمصطفی. (۱۳۹۱). *مبانی و رهیافت‌های اخلاق زیست محیطی*، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- عطار نیشابوری، شیخ فریدالدین. (۱۳۸۴). *تذکره الاولیاء*، تهران: نشر علم.
- عین‌القضات همدانی، عبدالله بن محمد. (۱۳۹۵). *نامه‌های عین‌القضات*، به اهتمام علینقی منزوی، تهران: انتشارات اساطیر.
- غزالی، امام محمد. (۱۳۷۶). *کیمیای سعادت*، ج ۱ و ۲، به تصحیح احمد آرام، چاپ چهارم، تهران: گنجینه.
- قشیری، عبدالکریم هوازن. (۱۳۹۱). *رساله قشیری* مترجم ابوعلی حمزه بن محمد عثمانی، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- قیصری، داود. (۱۳۷۵). *شرح فصوص الحکم*، به کوشش جلال آشتیانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کاسیرر، ارنست. (۱۳۶۰). *فلسفه و فرهنگ*، ترجمه بزرگ نادرزاده، تهران: مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کلانتری، عبدالحسین. (۱۳۹۱). *گفتمان از سه منظر زبان‌شناختی، فلسفی و جامعه‌شناختی*، تهران: جامعه‌شناسان.
- گاربران، آلن و ژان شوالیه. (۱۳۷۸). *فرهنگ نمادها*، ترجمه سودابه فضائلی، ج ۱، تهران: جیحون.
- لاهیجی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۸۷). *شرح گلشن راز فی مفاتیح الاعجاز*، مقدمه، تصحیح، تعلیقات دکتر محمدرضا برزگر خالقی و عفت کرباسی، چاپ هفتم، تهران: زوآر.
- مستملی بخاری، ابوالبراهیم اسماعیل بن محمد، *شرح تعرف لمذهب التصوف*، با مقدمه و تصحیح و تحشیه محمد روشن، چاپ اول، تهران: شرکت انتشارات اساطیر.
- مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی. (۱۳۷۳). *مثنوی*، تهران: انتشارات بهبود.

گفتمان‌های مفید در بازنمایی محیط زیست ... (آمینة فیضی و رحمان مشتاق‌مهر) ۲۸۳

مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی. (۱۳۸۶). *کلیات شمس تبریزی*، تصحیح فروزانفر، چاپ دوم، تهران: طایه.

نسفی، عزیزالدین بن محمد. (۱۳۹۰). *الانسان الکامل*، با پیش‌گفتار هانری کربن؛ با تصحیح و مقدمه‌
ماریژان موله، ترجمه مقدمه از ضیاء‌الدین دهشیری، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات طهوری.

نسفی، عزیزالدین بن محمد. (۱۳۹۱). *کشف الحقایق*، تهران: نشر علم.

ون دایک، تیون آدریانو. (۱۳۸۲). *مطالعاتی در تحلیل گفتمان: از دستور متن تا گفتمان‌کاوی انتقادی*، گروه مترجمان. ویراسته‌مه‌ران مهاجر و محمد نبوی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات.

هانیکان، جان. (۱۳۹۵). *جامعه‌شناسی محیط زیست*، ترجمه دکتر موسی عنبری، انور محمدی، میلاد رستمی، چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

هجویری. (۱۳۸۲). *کشف‌المحجوب*، تصحیح و ژکوفسکی با مقدمه دکتر انصاری، چاپ نهم، تهران: انتشارات طهوری. (نام نویسنده را ننوشتی فقط نام خانوادگی‌شو نوشتی)

یارمحمدی، لطف‌الله. (۱۳۹۳). *گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی*، چاپ دوم، تهران: انتشارات هرمس.